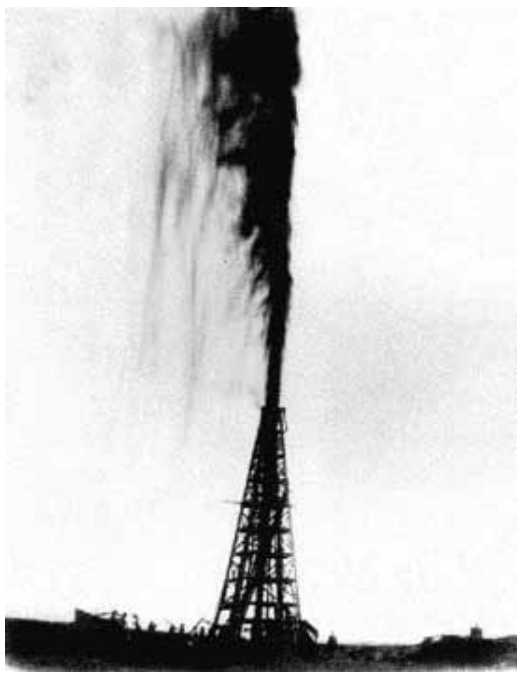

درایران

نهضت ملی کردن منابع و صنایع نفت
ریشه‌های تاریخی - اجتماعی

اشاره

شاپور راسانی استاد تمام کرسی اقتصاد اجتماعی دانشگاه الدنبرگ، نام وی در سال ۱۹۸۳ در فهرست مشاهیر علمی جهان و در سال ۱۹۹۰ در تقویم دانشمندان آلمان و انگلستان ثبت گردید. از وی مقالات بسیاری در نشریات و دایره المعارف‌های مطرح و معتبر ایران و آلمان در دست است. ایشان پژوهش‌های عمده‌ای نیز در زمینه‌ی ایران باستان و جنبش‌های معاصر ایران داشته است، از جمله کتاب‌های ایشان «نادرستی فرضیه‌های آریا و سامی و ترک» و «اتحادیه مردم شرق» می‌باشد.

از نقاط ضعف در بررسی‌های علل وقایع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی در جامعه ما که در اکثر موارد از جانب محققین تکرار می‌شود عدم توجه به ریشه‌ها و علل تاریخی و زمینه‌های اجتماعی و قسوع این حوادث و محدود کردن این بررسی‌ها به علل و چگونگی بروز این حوادث و یا جنبش‌ها در دوره معین و محدود و یا شرح افراد و شخصیت‌های تاریخی است.

این ضعف عمومی را می‌توان در اکثر مقالات و کتب منتشر شده درباره نهضت ملی کردن نفت نیز نشان داد. با قبول اهمیت نقش شخصیت‌ها در تاریخ باید یادآور شد که تعیین‌کننده اصلی در چگونگی و علل بروز وقایع و حوادث، زمینه‌های اجتماعی و تاریخی آن می‌باشد، جنبش، انقلاب و یا نهضت اجتماعی سیاسی و اقتصادی، بدون پیشینه و سابقه تاریخی، خود در مقدمه حوادث و دگرگونی‌هایی است که پس از این حوادث رخ می‌دهند. به نظر نگارنده در بررسی علل وقوع و نتایج آنچه که ما به نام نهضت ملی کردن منابع و صنایع نفت در سراسر ایران می‌شناسیم و درک و توضیح علل آغاز و چگونگی جریان و اهداف آن، توجه به پاره‌های نکات ضروری است.

۱ برای توضیح علل و چگونگی آغاز و سپس سرکوبی نهضت، بررسی ساختار طبقاتی ایران امری اجتناب ناپذیر است زیرا بدون توجه و شناخت ساختار طبقاتی یک جامعه معین در دوره معین، نمی‌توان نیروهای اجتماعی شرکت‌کننده در وقایع را تعیین نمود و درباره‌ی نقش آنان سخن گفت.

در تشکیل طبقات اجتماعی در جوامع سرمایه‌داری - فئودال و یا برده‌داری - عوامل داخلی نقش اساسی داشته‌اند در صورتیکه در جوامع مستعمراتی و عقب‌نگهداشته‌شده از زمان شروع و نفوذ سلطه امپریالیسم سرمایه‌داری، تشکیل طبقات و یا تغییر ساختار طبقاتی آنان تحت تأثیر عوامل خارجی - امپریالیسم سرمایه‌داری قرار داشته و دارند. در این زمینه و رابطه می‌توان به چگونگی تشکیل طبقه پیوسته به استعمار در ایران اشاره نمود. این طبقه که تا قرن نوزدهم میلادی در جامعه ایرانی وجود نداشت براساس اشتراک منافع شاهان، درباریان، بخشی از خوانین، زمین‌داران، تجار بزرگ، شهرت گروهی افراد از سایر گروه‌های اجتماعی، با دول

۲ استعماری - نخست روسی و انگلیسی و سپس امریکا - به وجود آمد. حاصل این تلفیق و امتزاج این بود که طبقه پیوسته به استعمار در قالب، دربار، حکومت و دولت در برابر مردم قرار گرفت. این امر از نظر اجتماعی موجب ایجاد وحدت طبقاتی در مبارزات مردم، علیه این سلطه مشترک شد، زیرا از زمان تشکیل طبقه پیوسته به استعمار در ایران مخالفت با طبقه حاکم به معنای مخالفت با امپریالیسم سرمایه‌داری و مخالفت با امپریالیسم سرمایه‌داری به معنای مخالفت با طبقه حاکم ایران مطرح گردید. این خصلت سه‌گانه‌ی جنبش مردمی در برابر خصلت دوگانه طبقه حاکم را می‌توان در حوادث سیاسی ایران از قرن نوزدهم تاکنون نشان داد.

۳ هدف اصلی و مشترک طبقه حاکم ایران و امپریالیسم سرمایه‌داری که یک وحدت را ساخته بودند، غارت اقتصادی ایران بود و در این رابطه فرهنگ و سیاست ابزار محسوب می‌شدند. چنانکه تاریخ دوران معاصر ایران نشان می‌دهد، طبقه حاکم و دول امپریالیستی برای حفظ هدف اصلی یعنی منافع اقتصادی خود با تحت فشار قراردادن مردم و قیام آن‌ها و یا تغییرات کلی و جزئی و در مواردی اساسی - حتی تغییر قانون اساسی و یا نظام سیاسی - از نظر سیاسی و فرهنگی مخالفتی ندارند و با آن به شرط حفظ وابستگی به استعمار حاکم تن در می‌دهند تا بتوانند به غارت اقتصادی خود به شکل نوینی و با اسم جدیدی و یا همکاری طبقه جدید ادامه دهند.

آنچه که استعمار سرمایه‌داری و طبقه پیوسته به استعمار در ایران با تمام توان با آن مخالفت می‌ورزد تغییر ساختار اقتصادی (شیوه تولید مسلط) است. زیرا در غیر این صورت تمام منافع و دلایل حیات خود را از دست می‌دهند. در این رابطه به یک نکته‌ی اساسی باید اشاره نمود: در مرحله‌ای که قیام و جنبش مردم که حرکت به سوی شعارها و برنامه‌های تغییر اقتصادی جامعه است آغاز گردد و خواست اکثریت مردم محروم برای رهایی از فقر اقتصادی اوج بگیرد و مطرح شود، طبقه پیوسته به استعمار و عوامل امپریالیسم سرمایه‌داری اگر نتوانند با عناصر سازشکار در رهبری نهضت معامله کرده و نهضت مردم را از اهداف اقتصادی منحرف نمایند با همه خشونت به سرکوبی نهضت می‌پردازند تا در

نهضت را می‌توان دنباله و ادامه تکامل یافته نهضت مشروطه بدان‌سان که طبقات محروم و فقیر می‌خواستند و باور داشتند، دانست. یعنی نهضتی برای رفع و دفع ستم‌های طبقاتی و امپریالیستی و برای نجات توده مردم زحمتکش و فقیر از فقر و استبداد حاکم، شیخ محمد خیابانی مخالف واگذاری امتیاز نفت داریسی به دولت انگلستان و مخالف قرار داد وثوق الدوله (م ۱۹۱۹) و انگلستان بود زیرا این قرارداد ایران را تحت‌الحمایه انگلستان قرار داد. شیخ محمد خیابانی با طبقه حاکم فاسد (پیوسته به استعمار) در تهران که تحت نام دولت مشروطه، فریب مردم و سرکوبی آزادی خواهان را در دستور کار خود داشت و دنباله‌رو حکومت و طبقه دوران قاجار بود مخالفت می‌ورزید. شعارهای نهضت خیابانی درباره استقرار آزادی و کسب حقوق محرومین با تغییرات اقتصادی در جامعه مترقی و در جهت امیال مردم محروم بود - این نکات را می‌توان با مطالعه متن نطق‌های شیخ محمد خیابانی در تیریز دریافت.

۴ نهضت جنگل (دوره دوم)

سران نهضت جنگل با اعلام برنامه در جهت استقرار جمهوری، مخالفت خود را با دربار قاجار و طبقه‌ی حاکم در مرکز (طبقه پیوسته به استعمار) و مخالفت با قرارداد وثوق الدوله (م ۱۹۱۹) و مقابله با نیروهای نظامی انگلستان در حمله به گیلان و مقابله با قشون قزاق اعزامی از طرف سردار سپه (رضاخان پهلوی) برای سرکوبی نهضت جنگل نشان دادند. برنامه نهضت جنگل در همه زمینه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی نشان دهنده تکامل نهضت انقلابی توده مردم محروم ایران بود^۱

۵ نهضت ملی شدن صنایع و منابع نفت در سراسر ایران

این نهضت از نظر پایگاه مردمی و در اهداف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، ادامه تکامل توسعه یافته‌ی همان نهضتی بود که در قیام تنباکو علیه دربار قاجار و شرکت انگلیسی رژی آغاز شده و در نهضت مشروطه قیام خیابانی و نهضت جنگل ادامه یافته بود. مقایسه شعارهای این نهضت با دوره‌های قبل، حرکت اجتماعی جامعه ایرانی به سوی طرح مسائل و مشکلات اقتصادی، علاوه بر مسائل سیاسی و اجتماعی را نشان می‌دهد.

تلاش برای اخراج انگلستان از ایران و بازگرداندن منابع و صنایع نفت جنوب ایران به صاحبان حقیقی آن یعنی مردم و ملی کردن آنان، در عمل تلاش برای از میان برداشتن سلسله طبقه حاکم پیوسته به استعمار با مرکزیت دربار پهلوی به شمار می‌رفت - دربار پهلوی مرکز نقل طبقه پیوسته به استعمار در حوادث سی‌ام تیر ۱۳۳۱ و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تعلق خود به امپریالیسم انگلیس و امریکا را اثبات نمود. نهضت ملی شدن نهضت نه تنها بخشی اقتصادی که زمینه‌های سیاسی فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی را در برمی‌گرفت در این دوره تلاش برای ایجاد سازمان‌های سیاسی توسعه یافت. با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به‌طور موقت دچار رکود شد اما از میان نرفت و ادامه حیات داد در دوران این نهضت می‌توان از: - توسعه سازمان‌های دهقانی در بسیاری از استان‌های کشور (به‌طور مثال گیلان و کردستان قدم‌های اول و مقدمه‌ای برای سازمان یافتن محرومین ایران به‌شمار می‌رفتند) و حرکت به سوی صنعتی شدن ایران با طرح شعار اقتصاد بدون نهضت

- مبارزه شدید علیه فساد مالی بخصوص سازمانی دولتی

- تشدید امیدواری مردم بخصوص جوانان برای حرکت به سوی جامعه‌ای آزاد از فقر و ظلم

یاد کرد. در این نهضت حرکت جامعه به سوی حل مسائل اقتصادی توده مردم محروم دیده می‌شد با توجه به این نکات می‌توان گفت که هدف از کودتای امپریالیستی ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ مهم‌تر از تصرف مجدد منابع و صنایع نفت از جانب دول امپریالیستی، جلوگیری از حرکت اجتماعی در ایران به سوی رهایی از فقر و ظلم، طرح مسائل اقتصادی در جهت به دست آوردن آزادی استقلال بود.

۱- شهادت مرزا کوچک ۱۱ آذر ۱۳۰۰

هر حال با وجود تغییرات سیاسی، شیوه تولید مسلط و ساختار طبقاتی به نفع توده مردم محروم تغییر نکند. ما در تاریخ ایران با هر دو نمونه سر و کار داشته‌ایم.

جامعه‌شناسان فرانسوی، حرکت اجتماعی مردم محروم در درون جنبش‌های انقلابی در مستعمرات به سوی تغییرات ساختار اقتصادی را که هدف آن رهایی از امپریالیسم سرمایه‌داری و طبقه حاکم و استقرار حاکمیت و مالکیت جامعه باشد را حرکت به سوی چپ (گذر به چپ «Passagea Gavch») پاساژ آکوشی نامیده‌اند این نام‌گذاری نشان می‌دهد که جامعه‌شناسان کشورهای امپریالیستی مانند فرانسه با حرکت‌های اجتماعی درون نهضت‌های آزادی بخشی مستعمرات آشنایی دارند و در صورت لزوم در جهت حفظ منافع اقتصادی خود با کمک خادمان محلی به انحراف آن می‌پردازند و یا آن را سرکوب می‌نمایند.

بررسی وقایع تاریخی و جنبشی‌های مردمی ایران از قرن نوزدهم تاکنون علیه سلطه فقر و ظلم امپریالیسم و طبقه حاکم اثبات می‌کنند که:

■ الف - طبقه پیوسته به استعمار با همکاری و حمایت امپریالیسم سرمایه‌داری با وجود بکار بردن اقسام ترفندها و ارتکاب جنایات و خشونت‌ها نتوانسته از ادامه و تکامل قیام توده‌های محروم برای به دست آوردن آزادی و استقلال به معنای به دست آوردن حاکمیت و مالکیت جامعه در همه شئون اقتصادی و سیاسی و فرهنگی جلوگیری نماید و جنبش‌های مردمی ضد ستم در ایران، هر بار با قدرت و وسعت بیشتری ظهور کرده‌اند و ادامه یافته‌اند.

■ ب - در همه‌ی این مبارزات ضد ستم در ایران می‌توان خصلت دوگانه‌ی قیام دینی، اعتراض هم‌زمان علیه مظالم طبقاتی و غارتگری‌های امپریالیسم سرمایه‌داری را به وضوح نشان داد.

■ ج - در هر مرحله از این سیر تکاملی، شعارهای شرکت‌کنندگان در جنبش، صریح‌تر، و روشن‌تر از گذشته و مراحل قبلی، مطرح شده و رساتر و کامل‌تر بوده‌اند. و در این شعارها وحدت اقتصاد با سیاست و فرهنگ به‌خوبی دیده می‌شود.

در ذیل به‌طور مختصر به خطوط کلی قیام‌های مردمی در ایران از قرن نوزدهم تا زمان ملی شدن صنایع و منابع نفت در سراسر ایران اشاره می‌شود تا آشنایی اجتماعی با این جریان تکامل تاریخی در جامعه ما منعکس گردد.

۱ قیام تنباکو (۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ هـ.ق): ناصرالدین شاه قاجار بر طبق امتیازنامه رژی، کنترل تنباکو در سراسر ایران، فروش و صادرات آن را به یک سرمایه‌دار انگلیسی واگذار نمود. این معامله سودجویانه‌ی دربار موجب بروز طغیان مردمی در شهرهای ایران علیه سلطنت قاجار - مرکزیت طبقه پیوسته به استعمار - و علیه کمپانی انگلیسی رژی گردید. در آن زمان در اعلامیه‌های مردمی آمده بود: نسل قاجار را از جهان برمی‌اندازیم.

۲ نهضت مشروطه (فرمان مشروطیت ۱۴ مرداد ۱۲۸۴ هـ.ش ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴) جهت اعتراض توده مردم به

■ الف - دربار قاجار و درباریان فاسد (طبقه پیوسته به استعمار)

■ ب - سلطه دولت تزاری روس در ایران

در این جنبش شعارهای عدالت‌خواهانه در جهت آزادی‌های سیاسی و رهایی از فقر و به دست آوردن استقلال به تدریج و با وضوح بیشتری نسبت به گذشته مطرح گردید و توسعه یافت. ستارخان و بسیاری از آزادی‌خواهان که قربانی دربار قاجار و استعمارگران گردیدند خواستار استقرار عدالت بودند و بدین ترتیب در دهات و شهرهای کوچک و بزرگ، اعتراض محرومین فقیر و دهقانان علیه مالکین بزرگ توسعه یافت.

۳ نهضت شیخ محمد خیابانی در آذربایجان (۱۲۹۹ هـ.ش): این

پی‌ام‌نوشت

منابع:

۱. روایاتی شاپور - دولت و حکومت در ایران در دوره تسلط استعمار سرمایه‌داری تهران انتشارات امیرکبیر
۲. روایاتی شاپور - مفاهیم اجتماعی در جوامع مستعمراتی - انتشارات امیرکبیر
۳. نگاه کنید به آدمیت، فریدون، شورش بر امتیاز رژی، انتشارات پیام تهران ۱۳۶۰.
۳. روایاتی، شاپور ایران رها از فقر و ظلم تهران ۱۳۸۹ انتشارات اطلاعات ص ۴۲ - ۱۹
۴. نگاه کنید به روایاتی شاپور اولین جمهوری شورایی ایران - نهضت جنگل - چاپ سوم، تهران ۱۳۸۴، نشر یا پیش
۵. نهضت جنگل - زمینه‌های اجتماعی (از ایران چه می‌دانم ۲۸)
۵. با توجه به کثرت و تنوع انتشارات که در آن‌سان به‌طور عمده مطالب فنی سیاسی و نقش شخصیت یا مطرح شده‌اند از ذکر منابع خودداری شد.